

Politieke beïnvloeding door etnisch geaffilieerde organisaties; winnaars en verliezers van Europese integratie en toenemende diversiteit

Jan H. van de Beek & Floris F. Vermeulen

1. Inleiding

In dit artikel onderzoeken we hoe etnische organisaties omgaan met twee ingrijpende maatschappelijke veranderingsprocessen: voortgaande Europese integratie en toenemende etnische diversiteit. Met etnische organisaties bedoelen we organisaties die zich identificeren met etnische groepen zoals immigranten, maar ook bijvoorbeeld organisaties die in hun discours een nationale minderheid of de dominante meerderheid in een natiestaat etniseren.¹ Het gaat daarbij om organisaties als politieke partijen en NGO's die proberen het politieke proces op (inter)nationaal niveau te beïnvloeden. De kernvraag die we proberen te beantwoorden is: welke organisaties zien zichzelf als winnaars of verliezers van Europese integratie en toenemende diversiteit en waarom?

De komst en voortgaande ontwikkeling van de Europese Unie heeft de mogelijkheden om het politieke proces in de deelstaten en op internationaal niveau te beïnvloeden ingrijpend veranderd. Allereerst is er een nieuwe supranationale bestuurslaag bij gekomen. Een aanzienlijk deel van de nieuwe wetgeving in de lidstaten wordt gemaakt in Brussel. Daarom is het voor politieke actoren – zoals lobbygroepen, denktanks of politieke partijen – belangrijk om dat Europese politieke proces te kunnen beïnvloeden. Voor kleine, lokale of weinig draagkrachtige organisaties kan het een grote belasting zijn om naast nationale fora ook in Brussel aanwezig te zijn. Maar onder sommige omstandigheden kunnen gelijksoortige kleine organisaties die aanwezig zijn in een groot aantal lidstaten door bundeling van krachten op het Europese niveau wellicht juist meer invloed krijgen. Dat geldt *a fortiori* voor organisaties die zich met grensoverschrijdende issues bezighouden, zoals migratie of milieuproblematiek. In die zin brengt de veranderde kansenstructuur winnaars en verliezers mee (Koopmans 2007). Een andere verandering van de politieke kansenstructuur is dat een publieke ruimte op Europees niveau nagenoeg ontbreekt.

In een ideaaltypische voorstelling van de representatieve democratie regeert een volk zichzelf door het bestuur in handen te geven van gekozen volksvertegenwoordigers. De volkswil wordt dan gevormd in een transparante en toegankelijke publieke ruimte en middels de media en verkiezingen gecommuniceerd aan de volksvertegenwoordigers die haar omzetten in beleid. Omgekeerd wordt het gevoerde beleid in de publieke ruimte geëvalueerd en uiteindelijk middels verkiezingen beloond of gesanctioneerd. Vrije en onafhankelijke media vormen een essentiële voorwaarde voor een goed functionerende publieke ruimte. Maar echte pan-Europese media zijn nagenoeg afwezig en voor zover ze bestaan (*Euronews*) trekken ze een klein publiek. Onderliggende redenen zijn dat er geen gemeenschappelijke Europese taal is en dat een gedeelde Europese cultuur en identiteit zwak ontwikkeld zijn. De eerste generatie onderzoekers die zich bezighield met het bestaan van een Europese publieke ruimte trok daarom vrij snel de conclusie dat een dergelijke publieke ruimte niet bestaat of zelfs niet kan bestaan (De Vreese 2007). Het afgelopen decennium is er echter behoorlijk wat literatuur verschenen waarin die stelling wordt genuanceerd en waarin wordt gewezen op een proces van 'Europeanisering' van nationale publieke ruimten (Esmark 2007; Koopmans *et al.* 2010). Het feit dat de besluitvorming steeds meer op Europees niveau plaatsvindt, terwijl het publieke debat nog steeds voornamelijk op nationaal niveau plaatsvindt, kan als de kern van het 'democratisch tekort' van Europa worden gezien (Koopmans 2007).

Het nagenoeg ontbreken van een Europese publieke ruimte heeft verstrekkende gevolgen voor die organisaties die hun politieke claims vooral via de publieke ruimte articuleren, omdat dat kanaal op Europees niveau nauwelijks bestaat. Brussel kent echter wel een relatief omvangrijk lobbycircuit; tegenover de 15.000 ambtenaren van de Europese Commissie en het Europees Parlement staan ongeveer 20.000 lobbyisten (Coen 2007). Het leeuwendeel van de ongeveer 5000 geaccrediteerde belangengroepen in Brussel is gelieerd aan bedrijfstakken en professionals, maar ongeveer een vijfde bestaat uit niet-gouvernementele organisaties (Coen 2007; Greenwood 2003). Al met al is er een sterke wederzijdse afhankelijkheid ontstaan tussen EU-ambtenaren en lobbyisten als het gaat om het uitwisselen van kennis en informatie. Wat betreft de NGO's komt daar een extra dimensie bij: wederzijdse legitimatie. Voor een NGO heeft ingang bij EU-instituten een legitimerende werking, maar hetzelfde geldt andersom ook; juist vanwege het democratisch tekort en het daaruit voortvloeiende gebrek aan legitimiteit hebben EU-instituten behoefte aan intensieve samenwerking met NGO's. Door hen te consulteren kunnen ze invloed uitoefenen en een beter imago verwerven als verantwoordelijke politieke actoren (Faist 2004). Omdat samenwerking met NGO's een alternatieve bron van legitimiteit vormt, spelen EU-instituten een actieve rol in de vorming van bijvoorbeeld koepelorganisaties die de belangen van migrantengemeenschappen in de deelstaten vertegenwoordigen (Geddes 2000).

De aanwezigheid van het Europese politieke systeem dat actief naar legitimiteit zoekt en de Europeanisering van nationale publieke ruimten brengen organisaties die het politieke proces willen beïnvloeden in een andere verhouding tot de natiestaat:

“The transfer of competencies from the national to the intergovernmental and supranational European arenas opens up opportunities and makes resources available for some actors, but not – or not to the same extent – for others. Similarly, the erosion of undivided national sovereignty may improve the opportunities of some actors, but may also negatively affect those of actors who obtained institutionalised access to national resources and opportunity structures. European integration unavoidably implies a redistribution of power, not just institutionally, but also regarding public debates and political mobilisation” (Koopmans 2007).

Voorts geldt volgens Koopmans in zijn algemeenheid² dat “actors who are less influential in Europeanised public debates tend also to be more critical of European institutions and less supportive of the integration process than actors whose voices are more prominent in Europeanised public debates” (Koopmans 2007; vergelijk met Koopmans 2010, 121). Hieruit kan men de volgende hypothese afleiden: de ontwikkeling van het Europese politieke systeem heeft een differentiërend effect en kent dus winnaars en verliezers. Aan de ene kant zijn er actoren die door de komst van de EU nieuwe kansen hebben om het politieke proces te beïnvloeden. Dit zijn de winnaars die geneigd zijn de Europese integratie positiever te waarderen naarmate ze meer invloed hebben op het geëuropeaniseerde debat in de (nationale) publieke ruimte. Aan de andere kant zijn er actoren die door de komst van de EU aan invloed inboeten. Dit zijn de verliezers die geneigd zijn de Europese integratie negatiever te waarderen naarmate ze minder invloed hebben op het geëuropeaniseerde debat in de (nationale) publieke ruimte. Voor een belangrijk deel zijn de winnaars overigens actoren die in de nationale arena sowieso al invloed hadden: “... the opportunity structures opened up by Europeanization benefit especially those actors that already occupy central positions of power in the national polity” (Koopmans 2010, 121).

Ten aanzien van toenemende diversiteit bestaat een heel andere discussie, maar eigenlijk deels met dezelfde mogelijke winnaars en verliezers als bij het EU-debat. Samengevat zou men kunnen stellen dat toenemende diversiteit als gevolg van immigratie vooral door die groepen met een sterke territoriale binding als een bedreiging wordt beschouwd. Dit heeft twee redenen. Ten eerste is men bang dat de soevereiniteit van de natiestaten in het geding komt en ten tweede is men bang dat de toenemende diversiteit en heterogeniteit de sociale cohesie van de samenleving zal bedreigen, wat op haar beurt weer negatieve effecten zal hebben voor meerderheidsgroepen die zich sterk verbonden voelen met natiestaten (Bauböck 2002; Lucassen 2005). We hebben hiermee derhalve een tweede hypothese: groepen met een sterke territoriale binding zien zichzelf als verliezers

van toenemende diversiteit en groepen met een zwakke territoriale binding zien zichzelf als winnaars van toenemende diversiteit.

Dat beide hypothesen deels overlappen – dat wil zeggen, dat de groepen die zichzelf als winnaars dan wel verliezers van toenemende diversiteit en voortgaande Europese integratie beschouwen deels samenvallen – kan men ook destilleren uit het werk van Fligstein (2008). Fligstein laat zien dat er significante verschillen bestaan tussen personen die zichzelf als winnaars dan wel verliezers van Europese integratie beschouwen. Het is inzichtelijk om de verschillen die hij vindt uit te zetten langs verschillende dimensies, namelijk klasse, educatie, gender, leeftijd (generatie), politieke oriëntatie (links/rechts) en nationale verbondenheid. Degenen die zich als winnaars van Europese integratie beschouwen horen vaker tot de beter opgeleide mensen uit de hogere middenklasse en de bovenklasse, tot de ondernemers en de professionals, zijn vaker jong, vrouw en politiek links georiënteerd en hebben relatief vaak een koppeltekenidentiteit (bijvoorbeeld Duits-Europees). Degenen die er naar neigen zich als verliezers te beschouwen zijn vaker laagopgeleide mensen uit de lagere klassen, vaker werkloos, ouder, man en politiek rechts georiënteerd en koesteren vaak een sterke nationale identiteit. Een belangrijke verklaring die Fligstein geeft ligt op het economische vlak; voor de winnaars biedt de EU vooral kansen en voor de verliezers vooral bedreigingen. Een andere belangrijke verklaring is dat de verliezers er naar neigen Europese integratie te beschouwen als een bedreiging voor de nationale identiteit en soevereiniteit van hun land (Fligstein 2008). Met andere woorden: deels gaat het om dezelfde groep die in *toenemende diversiteit* een bedreiging ziet voor de nationale soevereiniteit en de sociale cohesie in hun land.³ Fligsteins analyse richt zich op individuen en niet op organisaties, maar het lijkt redelijk te veronderstellen dat organisaties die zich identificeren met individuen (en groepen) die nationale meerderheden etniseren er naar zullen neigen zich eveneens als verliezer van Europese integratie te zien.

We onderzoeken in de rest van dit artikel hoe het differentiërende effect van zowel voortgaande Europese integratie als toenemende etnische diversiteit uitpakt voor organisaties die zich identificeren met etnische groepen. Daarbij onderscheiden we drie soorten etnische groepen: nationale minderheden, etnische minderheden en etnische meerderheden. Die drie groepen definiëren we als volgt (1) een ‘nationale minderheid’⁴ is een groep die zijn minderheidspositie heeft verkregen door het proces van natiestaatvorming, (2) een ‘etnische minderheid’ verwijst naar een groep die zijn positie heeft verkregen door immigratie in een bestaande natiestaat (verg. Kymlicka 1995, 10-11) en (3) een ‘meerderheid’ is een groep die actief betrokken is in het proces van natiestaatvorming en deel uitmaakt van de demos van de natiestaat.

Bij deze definities moeten een aantal kanttekeningen worden geplaatst. Allereerst: het gaat ons niet om de etnische groepen zelf, maar om de organisaties die

zich met die groepen identificeren. Uitgangspunt daarbij is zelfdefinitie; het gaat erom dat de organisatie zichzelf met een bepaalde etnische groep identificeert en niet of de betreffende groep zich gerepresenteerd voelt door de organisatie. Teneinde het taalgebruik eenvoudig te houden, gebruiken we in de tekst wel termen als ‘nationalisten’ en ‘immigranten’ om de verschillende typen organisaties aan te duiden. Verder dient men er voor te waken dat met de genoemde etnische groepen niet reïficeert; dat een bepaalde organisatie een bepaald etnisch construct hanteert, zegt niet per se iets over de mate waarin de leden van de geconstrueerde etnische groep zich daadwerkelijk met elkaar verbonden voelen of een eenheid vormen. Het uitgangspunt van de bovenstaande categorisering is de identificatie met het etnische construct dat de betreffende organisatie hanteert.

<i>categorie “(ETNISCHE) MEERDERHEDEN”</i>	
type ‘staatsnationalist’	type ‘volksnationalist’
identificatie met volk, territorium en staat van een bestaande natiestaat	identificatie met een volk/territorium dat niet samenvalt met een bestaande natiestaat of met een erkende nationale minderheid
<i>categorie ‘NATIONALE MINDERHEDEN’</i>	
type ‘regionale nationale minderheid’	type ‘niet-regionale nationale minderheid’
erkende nationale minderheid, identificatie met regio’s in een bestaande natiestaat	Joden en Roma, twee niet-regionale en transnationale minderheidsgroepen
<i>categorie ‘ETNISCHE MINDERHEDEN’</i>	
type ‘immigrant’	type ‘pro-immigrant/anti-racist’
leden hebben overwegend geen of verworven staatsburgerschap en een immigrantachtergrond	leden hebben overwegend staatsburgerschap door geboorte en geen immigrantachtergrond

Figuur 1. Categorisering van etnisch geaffilieerde organisaties.

Bovendien kunnen verschillende organisaties uiteenlopende opvattingen hebben over demos, territorium en staat van een bepaalde natiestaat en de geschiedenis van het staatsvormingsproces. In het geval van België is het denkbaar dat een staatsnationalistische organisatie een Belgische demos ontwaart die de Walen, Vlamingen en Duitstaligen omvat. Een andere staatsnationalistische organisatie zou de Duitstaligen evenwel als een nationale minderheidsgroep kunnen opvatten die buiten de demos valt, als men de mening is toegedaan dat het staatsvormingsproces was voltooid voordat in 1919 de Duitstalige gemeenschap bij België werd gevoegd. Een *volksnationalistische* organisatie (over het verschil met *staatsnationalisten* dadelijk meer) zou België kunnen zien als een staat zonder (Belgische) demos waar drie nationale of linguïstische minderheidsgroepen wonen.

In het verlengde hiervan moet de door ons gebruikte term ‘meerderheid’ niet altijd letterlijk genomen te worden. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat een staatsnationalistische organisatie in Zwitserland de meerderheid etniseert ten opzichte van andere groepen (zoals gastarbeiders) terwijl men tegelijkertijd een opvatting heeft van een Zwitserse demos die ook de Reto-Romanen omvat, een bevolkingsgroep die ca. 1% van de Zwitserse bevolking uitmaakt en dus numeriek een minderheid vormt. Een ander (extreem) voorbeeld wordt gevormd door de Verenigde Arabische Emiraten waar gastarbeiders de numerieke meerderheid vormen. Een nationalistische organisatie die de staatsburgers van de Emiraten etniseert ten opzichte van de gastarbeiders, etniseert dus eigenlijk een numerieke minderheid. Ondanks dit probleem houden we vast aan de term ‘meerderheid’ omdat die aansluit bij gangbaar taalgebruik en in de meeste gevallen de lading goed dekt.

Tot slot is de categorisering ook afhankelijk van de wijze waarop men het staatsvormingsproces (re)construeert. Men kan bijvoorbeeld argumenteren dat een nationale minderheid zoals de Sami in onder andere Finland een volk waren lang voordat de moderne natiestaat werd ‘uitgevonden’, terwijl andere nationale minderheden zoals de Zweden in Finland als ‘deel van een volk’ werden gedefinieerd nadat de Zweedse en Finse natiestaten waren geformeerd. Om al bovengenoemde redenen moet de hier gehanteerde driedeling – in meerderheid en etnische of nationale minderheid – dan ook als een continuüm worden gezien. Desondanks helpt deze driedeling om in te zien hoe en waarom verschillende etnische groepen in een bepaalde relatie staan tot de natiestaat, de Europese Unie en de toenemende etnische diversificatie van de samenleving.

Binnen elke hoofdcategorie maken we onderscheid tussen twee typen organisaties, dus in totaal onderscheiden we zes typen organisaties (zie figuur 1). Het eerste type organisatie dat zich identificeert met etnische meerderheden noemen we *staatsnationalistisch*. Dit zijn organisaties die zich sterk identificeren met een bestaande natiestaat, zijn demos, territorium en staat. Dit zijn meestal rechts-extremistische of extreemnationalistische organisaties. Een typisch voorbeeld is de FPÖ in Oostenrijk. Het tweede type zijn de *volksnationalistische* organisaties. Dit zijn organisaties die wel nationalistisch zijn, maar zich identificeren met een demos en territorium die *niet* samenvallen met een bestaande natiestaat en tegelijkertijd *ook niet* samenvallen met een erkende (of herkenbare) regionale nationale minderheid. Voorbeelden zijn de Lega Nord die zich met Noord-Italië identificeert en daar een nieuwe natiestaat genaamd Padanië wil vormen en – dichter bij huis – Voorpost dat Vlaanderen en Nederland wil samenvoegen tot de nieuwe natiestaat Heel-Nederland. Het gaat hier als het ware om ‘verbeelde gemeenschappen’ (Anderson 1995) die niet als (natie)staat of officiële nationale minderheid worden erkend.

Evenzo onderscheiden we twee typen organisaties die zich identificeren met nationale minderheden. In de eerste plaats organisaties die zich met *regionale natio-*

nale minderheden identificeren. Dat zijn erkende nationale minderheden die een duidelijke territoriale binding hebben zoals de Catalanen en de Friezen. Merk op dat er een dunne lijn is tussen regionale nationale minderheden en volksnationalisten in die zin dat veel regionale politieke partijen en organisaties een ‘nationalistische fase’ in hun geschiedenis hebben gehad waarin ze eerder streefden naar volledige onafhankelijkheid van de natiestaat dan naar (meer) erkenning of autonomie binnen natiestaatverband (Boos 2005; Hepburn 2007). Daarnaast onderscheiden we organisaties die zich identificeren met *niet*-regionale nationale minderheden. Het gaat dan om groepen die diffuus over verschillende natiestaten verspreid zijn. Omdat het in de gebruikte Eurosphere dataset feitelijk alleen om Joden en Roma gaat, wordt dit type aangeduid als *Joden en Roma*.

Tot slot onderscheiden we ook twee typen organisaties die zich identificeren met etnische minderheden. Het eerste type betreft organisaties die specifiek de belangen van een bepaalde groep immigranten behartigen. Het gaat dan om organisaties waarvan de leden overwegend een immigrantenachtergrond hebben en geen staatsburgerschap hebben of genaturaliseerd zijn. Dit type organisatie wordt aangeduid met de term *immigranten* organisatie. Een voorbeeld van dit type is de Turkse organisatie Milli Görü die ondermeer in Duitsland en Nederland opereert. Daarnaast onderscheiden we organisaties van het type *pro-immigrant/antiracistisch*, vaak kortweg aangeduid als *pro-immigranten* organisaties. Dit zijn organisaties waarvan de leden overwegend geen immigrantenachtergrond hebben en geboren staatsburgers zijn en bovendien in meer algemene zin opkomen voor de belangen van immigranten. Een voorbeeld is de organisatie No Borders UK die ijvert voor migratievrijheid. Merk op dat ook hier het onderscheid vaak moeilijk te maken is, in die zin dat de Turkse migrantenorganisatie Türkische Gemeinde in Duitsland zich vaak in het publieke debat mengt over kwesties als discriminatie en gelijke behandeling, ook als het *andere* etnische groepen betreft (Mackevics 2010).

Al met al hebben we dus zes typen organisaties die zich elk met een bepaalde etnische groep identificeren. Voorts staat elk type organisatie in een bepaalde verhouding tot de natiestaat die veelal direct samenhangt met de relatie van de natiestaat tot de etnische groep waarmee het betreffende type organisatie geassocieerd is. Elk type organisaties moet verder omgaan met de realiteit dat het Europese politieke systeem gaandeweg meer macht krijgt, terwijl de Europese publieke ruimte vanwege de enorme diversiteit binnen de EU eigenlijk als hooguit embryonaal te beschouwen is. Juist omdat het hier organisaties betreft die zich etnisch affiliëren, zijn voorkeuren ten aanzien van diversiteit binnen de natiestaat en de EU cruciaal. Voor elk type organisatie geldt dat ze zichzelf als winnaars dan wel als verliezers van Europese integratie en toenemende diversiteit zullen zien. Die zelfpercepties zijn naar verwachting heel bepalend voor hun voorkeuren ten aanzien van Europese integratie en toenemende diversiteit. Alle voorgaande overwegingen leiden tot de volgende onderzoeksvraag:

(a) Welke relatie heeft elke type organisatie tot de natiestaat (b) hoe werkt die relatie door in de mate waarin deze organisaties zichzelf als winnaars dan wel verliezers van Europese integratie en toenemende diversiteit zien en (c) in hoeverre is er onderlinge samenhang tussen deze zelfpercepties?

2. Data en actorselectie

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden is gebruik gemaakt van data afkomstig uit het Eurosphere project. Dit project is gericht op de interactie tussen de ontwikkeling van het Europese politieke systeem, een Europese publieke ruimte en de etnische en nationale diversiteit binnen Europa. Voor dit onderzoek werden tussen medio 2008 en medio 2009 een groot aantal personen geïnterviewd die leidend zijn in organisaties in 16 verschillende Europese landen.⁵ Het gaat daarbij om een drie verschillende typen organisaties die zich elk op eigen wijze bezig houden met het beïnvloeden van het politieke proces: politieke partijen, sociale bewegingen en denktanks.⁶ De actorselectie lag bij elk van de 16 partnerlanden. Bij de actorselectie hanteerde Eurosphere een systematiek die er op gericht was zo veel mogelijk het hele spectrum aan opinies voor een bepaald type organisatie in kaart te brengen. Zo werd bij politieke partijen getracht een doorsnee van het politieke landschap van links tot rechts te selecteren. In een aantal gevallen weigerden organisatie hun medewerking, zoals de op het terrein van migratie en etniciteit in Nederland cruciale Partij voor de Vrijheid (PVV). Ook binnen de organisaties werd steeds getracht een doorsnee van de heersende opvattingen te nemen, door gericht te selecteren op (onder andere) een organisatieleider, een opinieleider en zo mogelijk een of meer interne dissidenten en leiders van etnische of gendergroepen binnen de betreffende organisatie. Bij kleinere organisatie werd echter veelal volstaan met één of twee geïnterviewden, steeds in overleg met de Eurosphere stuurgroep.⁷

Uit de database hebben we een selectie gemaakt van 53 organisaties die zich identificeren met een bepaalde etnische groep. De selectie van deze organisaties heeft plaatsgevonden volgens de in 1. beschreven criteria wat betreft hun etnische affiliaties. Deze selectie en de selectiecriteria zijn vervolgens voorgelegd aan de Eurosphere partners uit het betreffende land en op basis van hun aanwijzingen is de definitieve actorselectie vastgesteld. Daarnaast is er een selectie van 30 politieke partijen die tot de mainstream kunnen worden gerekend en als controlegroep wordt gebruikt. Hierbij hebben we gebruik gemaakt van een vergelijkbare procedure van consultatie van de Eurosphere partners. In totaal zijn er dus 83 organisaties geselecteerd.⁸ Het totaal aantal interviews bedraagt 362; voor de selectie van etnische geaffilieerde organisatie zijn 179 personen geïnterviewd en voor de controlegroep van mainstream politieke partijen zijn 183 mensen geïnterviewd.

Die indeling van organisaties was niet altijd onproblematisch omdat sommige organisaties zich bevonden tussen twee van de in figuur 1 beschreven organisa-

tietypen. Een voorbeeld is de categorisering van de Turks-Koerdische partij DTP, die zich op het snijvlak van ‘regionale nationale minderheid’ en ‘volksnationalistisch’ bevindt. Omdat de DTP zich (al dan niet onder externe druk) meer op Koerdische autonomie dan op onafhankelijkheid lijkt te richten is ze geclassificeerd als het type ‘regionale nationale minderheid’. Evenzo was de classificatie van de Franse feministische organisatie Ni Putes Ni Soumises niet eenvoudig. Aan de ene kant richt deze organisatie zich sterk op de verbetering van de positie van (moslim en migranten) vrouwen in de Franse voorsteden, maar ze geniet ook veel steun van ‘witte Fransen’. Daarnaast heet het in de Franse constructie van nationale identiteit dat ‘iedereen ongeacht afkomst Frans is’. In die zin heeft Ni Putes Ni Soumises – ondanks dat ze als het ‘immigranten’ type is geclassificeerd – ook trekken van het ‘pro-immigrant’ type. Zo waren er nog enkele organisaties die min of meer tussen twee organisatietypen invielen en in een aantal gevallen zijn dergelijke organisaties in overleg met het betreffende Eurosphere landenteam uit de selectie verwijderd.

Bij de gebruikte data zijn enkele kanttekeningen op zijn plaats. Allereerst hebben we voor het type *volksnationalist* slechts acht respondenten die verdeeld zijn over twee organisaties. Uiteraard komt daarmee de representativiteit in het geding, maar we vonden dit type organisatie te waardevol om weg te laten. Nader onderzoek is echter nodig om betrouwbare uitspraken te kunnen doen. Een volgend punt betreft de opzet van de interviews. Het betrof gestructureerde interviews, die werden afgenomen aan de hand van een vrij uitgebreide vragenlijst. Bij sommige vragen was het mogelijk om een aantal overlappende antwoorden te geven. Om die reden tellen de staven in een aantal staafdiagrammen soms op tot meer dan 100%. Enige oplettendheid bij het interpreteren van de figuren is gewenst. Om de figuren overzichtelijk te houden zijn in een aantal gevallen verschillende sterk gelijkende antwoordcategorieën bijeen genomen, waardoor de staaflengte een overschatting van de verzamelcategorie kan geven. De figuren zijn echter heel geschikt om de verschillende organisatietypen *onderling* te vergelijken. Verder konden we de interviews uit België niet gebruiken, omdat het Belgische team uitsluitend Waalse organisaties had geselecteerd en we om die reden voor bias vreesden. Tot slot is de beperking van de selectie organisaties van het type ‘niet-regionale nationale minderheden’ tot uitsluitend organisaties van/voor Joden en Roma opgelegd door de data; alle organisaties in de Eurosphere database die voldeden aan onze criteria voor niet-regionale nationale minderheden affilieerden zich met één van deze twee groepen.

3. A priori verwachtingen

Als eerste stap op weg naar de beantwoording van de onderzoeksvraag karakteriseren we voor elk van de zes organisatietypen hun relatie met de natiestaat.

Voorts formuleren we *a priori verwachtingen* betreffende de wijze waarop die relatie met de natiestaat doorwerkt in de mate waarin het betreffende organisatietype zichzelf als winnaar dan wel verliezer ziet van Europese integratie en toenemende diversiteit. We onderscheiden daarbij steeds drie dimensies van de natiestaat; de demos, het territorium en de staat.

Staatsnationalistische organisaties kenmerken zich door een sterke identificatie met de natiestaat. Ze leggen een exclusieve claim op de demos, het territorium en de staat. Derhalve verwachten we dat ze uitgesproken voorkeuren koesteren voor etnische homogeniteit binnen 'hun' natiestaat. Verder verwachten we dat ze voor nationale soevereiniteit zijn en weinig voelen voor inmenging door de EU. Kortom, ze zullen zichzelf als verliezer zien van zowel toenemende diversiteit als van voortgaande Europese integratie.

Volksnationalisten zijn nationalisten die zich identificeren met een demos en territorium dat *niet* samenvalt met een bestaande natiestaat en ook niet met een erkende of herkenbare regionale nationale minderheid. Ze streven ernaar rond de demos en het territorium waarmee ze zich identificeren een nieuwe natiestaat te vormen, waarbij etnische homogeniteit uitgangspunt is. Ze zullen zich daarom als verliezer van toenemende diversiteit zien. We verwachten dat ze vanwege hun moeizame relatie met bestaande natiestaten meer heil verwachten van de EU dan nationalisten, simpelweg omdat een sterkere EU er toe kan leiden dat de (bestaande) natiestaten aan macht inboeten. Daardoor zullen ze een voorkeur hebben voor een federale structuur voor de EU. Tegelijkertijd streven ze ook naar soevereiniteit voor de nieuw te vormen natiestaat en we verwachten dat ze daarom teveel inmenging van Brussel zullen schuwen. Ze zullen zichzelf daarom zien als mogelijke winnaar van voortgaande Europese integratie, mits die in federalistische richting plaatsvindt.

Organisaties die zich identificeren met (erkende) *regionale nationale minderheden* leggen veelal een of andere claim op (een deel van) het territorium van één of meer natiestaten, bijvoorbeeld in de vorm van het streven naar meer regionale autonomie. Om die reden verwachten we dat ze net als *volksnationalisten* een voorkeur hebben voor een sterker, federaal Europa dat hun positie ten opzichte van de natiestaat versterkt en zich verder niet teveel in regionale aangelegenheden mengt. Ze zullen zichzelf daarom zien als winnaar van toenemende Europese integratie in federalistische richting (verg. Fligstein 2008, 157). Vanwege de sterke territoriale binding zullen ze er naar neigen zich als verliezer van toenemende diversiteit te zien.

Organisaties van *Joden & Roma* zullen naar onze verwachting een dubbele houding hebben ten aanzien van de natiestaat. Aan de ene kant zijn de meeste leden van deze minderheden sinds vele generaties staatsburgers van bepaalde landen, aan de andere kant zijn ze diffuus verspreid over het territorium van

verschillende natiestaten en kwetsbaar voor uitsluiting (uit de demos). Deze minderheden hebben uiterst negatieve ervaringen met de natiestaat, met de Tweede Wereldoorlog als dieptepunt. In die zin zullen ze naar verwachting meer vertrouwen hebben in de EU als het gaat om het waarborgen van hun rechten en een verschuiving van macht naar een gecentraliseerde EU voorstaan. Verder verwachten we vanwege hun zwakke territoriale binding en hun minderheidspositie en het daarmee samenhangende risico van uitsluiting uit de demos een voorkeur voor verzwakking van nationale identiteit en homogeniteit; zij zullen er dus naar neigen om zich als winnaars van toenemende diversiteit te zien.

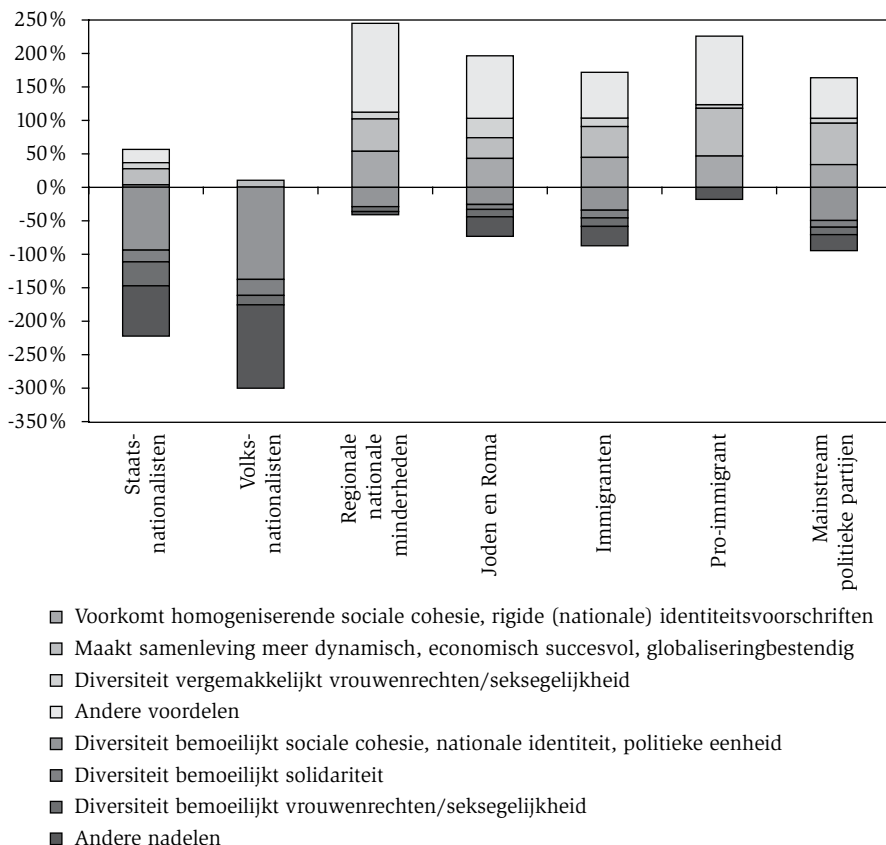
Wat betreft organisaties van en voor *immigranten* is er een parallel met de situatie van Joden en Roma in die zin dat migrantengemeenschappen veelal dif-fuus verspreid zijn over het territorium van één of meer natiestaten. Echter, de binding met de demos en de staat (veel immigranten zijn géén staatsburger) is naar verwachting zwakker. Verder verwachten we een vrij sterke voorkeur van leden van dit type organisatie voor een centralistische EU, vanwege het sterke imago op het gebied van het waarborgen van mensenrechten en rechten van minderheden en mogelijk ook omdat Europese integratie de landsgrenzen doet vervagen en nationale identiteiten ondermijnt. We verwachten al met al dat ze zich als winnaars van voortgaande diversiteit en Europese integratie zullen zien.

De *pro-migratie/antiracistische* organisaties identificeren zich met immigranten en minderheden in het algemeen. In die zin zijn er parallellen met migranten-organisaties. De leden van deze organisaties zijn veelal geboren staatsburgers, maar wijzen tegelijkertijd vanuit een kosmopolitische notie van diversiteit elke exclusieve claim op territorium, demos en staat af. Wat dat betreft staan hun opvattingen lijnrecht tegenover die van de staatsnationalisten. Om die reden staan zij naar verwachting een centralistische EU voor. Zij zullen zich als winnaar van toenemende diversiteit en Europese integratie zien

4. Bevindingen

4.1 Toenemende diversiteit

De eerste vraag die we willen beantwoorden is: welke typen organisatie zien zichzelf als winnaars of juist als verliezers van toenemende diversiteit? Als een *proxy* daarvoor nemen we een tweetal interviewvragen uit het Euro-sphere onderzoek waarin wordt gevraagd of diversiteit een voordeel of een nadeel is voor de samenleving. De antwoorden op deze vragen zijn gegeven in figuur 1.

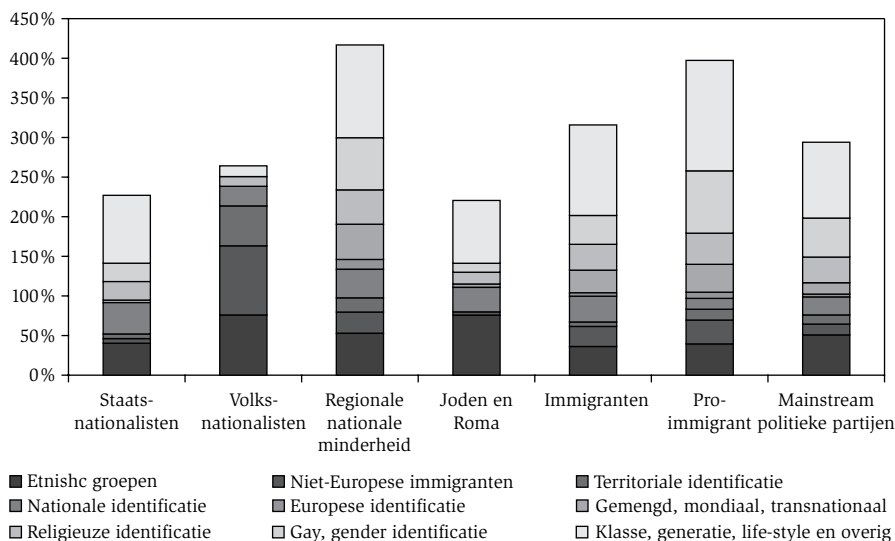

Bron: (Eurosphere Interview Database, vragen V2.2a en V2.2b, zie Van de Beek & Vermeulen forthcoming 2011).

Figuur 2. Voordelen (boven de nullijn) en nadelen (onder de nullijn) van diversiteit voor de samenleving volgens de respondent.⁹

Uit figuur 2 komt een duidelijke tweedeling naar voren tussen beide nationalistische typen en de overige organisaties. Zowel de staatsnationalisten als de volksnationalisten vrezen de negatieve effecten van diversiteit voor de solidariteit, sociale cohesie, nationale identiteit en politieke eenheid van het land. Merk ook op dat staatsnationalisten relatief het vaakst een negatief effect vrezen voor vrouwenrechten, wat mogelijk verband houdt met het argument dat deze rechten bij (moslim)immigranten niet veilig zijn. Bij de andere organisatietypen zijn zorgen om de negatieve effecten van diversiteit veel minder sterk aanwezig en bij het pro-immigranten type het minst, hetgeen de kosmopolitische inslag van dit type organisatie bevestigt. Omgekeerd zien de 'niet-nationalisten' veelal juist als voordeel van diversiteit dat het *verhindert* dat er een homogeniserende sociale cohesie en een dwingende nationale identiteit ontstaat. De mainstream politieke partijen bevinden zich in een middenpositie, in die zin dat de negatieve en positieve verwachtingen ten aanzien van diversiteit bij hen het meest in evenwicht zijn.

Uit figuur 2 blijkt verder dat de regionale nationale minderheden opvallend positief denken over diversiteit. Gezien het feit dat zij zich in de regel sterk zullen identificeren met ‘hun’ regio is dat in tegenspraak met de hypothese dat groepen met een sterke territoriale binding zich als verliezers van toenemende diversiteit zien. Op zoek naar een nadere verklaring kijken we naar de opvattingen over diversiteit die vigeren binnen de verschillende typen organisaties. Dat doen we aan de hand van een interviewvraag naar de diversiteitscategorieën die volgens de respondenten bepalend zijn voor de diversiteit van de samenleving. In figuur 3 zijn voor elk type organisatie alle (overlappende) antwoordcategorieën geaggregeerd. Het aantal categorieën dat respondenten noemen geeft een maat voor de insluitendheid van hun notie van diversiteit. In zijn algemeenheid zien we dat de organisaties van regionale nationale minderheden de meest inclusieve notie van diversiteit hebben, gevolgd door de pro-migratie/antiracistische organisaties. Aan de andere kant zien we dat de organisaties van staatsnationalisten, volksnationalisten en Joden en Roma, een veel restrictievere opvatting van diversiteit hebben, in die zin dat ze relatief weinig diversiteitscategorieën (vaak) noemen. De immigrantenorganisaties en de mainstream politieke partijen nemen een middenpositie in.

Bron: (Eurosphere Interview Database, vraag V1.1, zie Van de Beek & Vermeulen forthcoming 2011).

Figuur 3. Welke groepen definiëren volgens de respondent een diverse samenleving.¹⁰

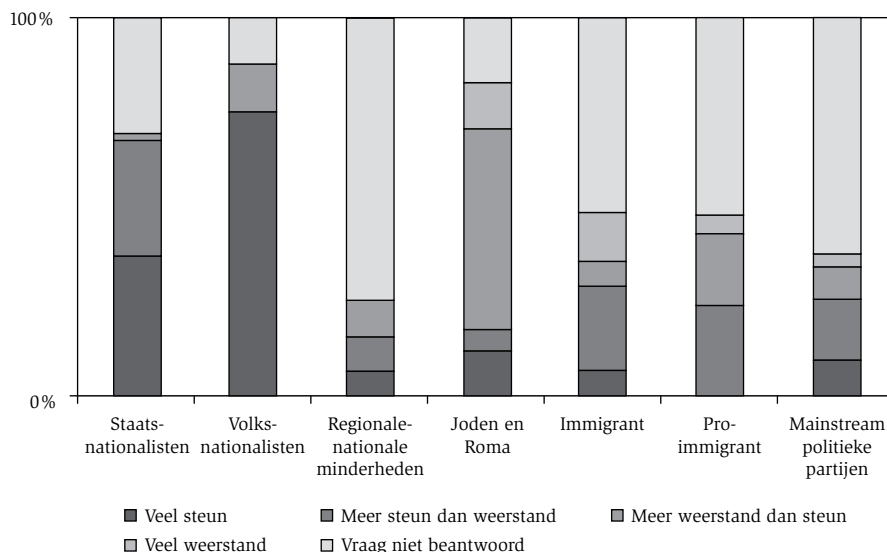
Om in te zien waarom regionale nationale minderheden ondanks hun territoriale binding een positieve en inclusieve notie van diversiteit hebben is het nuttig hen te vergelijken met de volksnationalisten. Gezien hun regionale binding is het in de lijn der verwachting dat beiden relatief vaak *territorial belonging* als diversiteitscategorie noemen (zie figuur 3). Maar afgezien van deze overeenkomst, zijn de verschillen groot. Bij de volksnationalisten zien we een sterke preoccupatie met etniciteit en niet-Europese immigratie, die bovendien vooral negatief

is (Sciortino 2010; Van de Beek *et al.* 2010). Dat correspondeert met hun streven naar een nieuw te vormen, etnisch homogene natiestaat. Bij regionale nationale minderheden zien we het tegenovergestelde; van alle typen organisaties noemen zij het vaakst *Gemengde, Mondiale, Transnationale en Europese identificatie* (zie figuur 3). Kennelijk staat hun notie van diversiteit ook geneste identiteiten toe (ik ben inwoner van Barcelona, Catalonië, Spanje, Europa, ...). Dat verklaart waarom regionale identificatie bij deze groep niet noodzakelijk hoeft te leiden tot afwijzing van bestaande natiestaten. Ze neigen er eerder naar te streven naar meer regionale autonomie binnen bestaande natiestaten.

Regionale nationale minderheden vormen dus in zijn algemeenheid een uitzondering op het *a priori* geformuleerde principe dat een sterke territoriale binding er toe zou leiden dat men zichzelf als verliezer van toenemende diversiteit ziet. Een deel van de verklaring moet gezocht worden in de ontwikkeling in de historische relatie tussen regionale minderheden, de natiestaat en de EU. Aanvankelijk hanteerden veel organisaties van nationale minderheden wel degelijk een nationalistisch discours. Maar mede onder invloed van ideeën als het 'Europa van de Volkeren' en het 'Europa van de Regio's' – en de belofte voor meer regionale autonomie die daarvan uitging – zijn veel van die organisatie een discours gaan hanteren dat minder nationalistisch is en meer gericht op een geneste identiteit en een geschaalde positionering van de regio binnen de natiestaat en de EU (Boos 2005; Hepburn 2007). Tegelijkertijd zien we ook 'nationalistische trekjes' bij de regionale nationale minderheden als het gaat om de mogelijk negatieve effecten van toenemende diversiteit. Zo ziet de Fryske Nasjonale Partij in Nederland graag dat Nederlandssprekende (autochtone) migranten de Friese taal leren (Van de Beek *et al.* 2010). De Catalaanse partij *Federació Convergència i Unió* ziet eveneens beheersing van de Catalaanse taal als primair middel voor de integratie van immigranten en wil bijvoorbeeld dat ook Spaanssprekende immigranten uit Latijns-Amerika het Catalaans leren (Álvarez *et al.* 2010).

Tot slot kijken we naar de zelfperceptie van de verschillende organisatietypen met betrekking tot hun positie in het nationale debat aangaande diversiteit. Het Eurosphere-onderzoek bevat een tweetal interviewvragen naar de mate waarin respondenten geloven dat hun opvattingen over diversiteit stroken met de publieke opinie in hun land en op steun dan wel afkeuring kunnen rekenen. De antwoorden op de tweede vraag zijn weergegeven in figuur 4 (de antwoorden op de eerste vraag vertonen een vergelijkbaar patroon). Deze vragen werden gesteld naar aanleiding van een aantal interviewvragen over de voor- en nadelen van diversiteit (onder andere de vraag in figuur 2) alsmede de gewenste mate van wederzijdse aanpassing tussen minderheden en samenleving. Ten aanzien van deze kwesties is er een duidelijk verschil tussen enerzijds de nationalistische partijen die vooral nadelen van diversiteit zien en eenzijdige aanpassing eisen van minderheden en anderzijds de andere vier typen organisaties die diversiteit positiever waarderen en er meer naar neigen om ook de samenleving aan de minderheden

aan te passen (Van de Beek & Vermeulen forthcoming 2011). De interviewvraag uit figuur 4 zegt vrij direct iets over de mate waarin men zich op dit terrein als winnaar dan wel verliezer ziet in het *nationale* debat over diversiteit en kan daarom door omkering dienen als een *proxy* voor de mate waarin men zich als verliezer dan wel winnaar ziet in het geëuropeaniseerde debat waar Koopmans (2007) over spreekt. In figuur 4 zien we (opnieuw) een uitgesproken verschil tussen enerzijds de nationalist en anderzijds de andere vier typen organisaties. Kennelijk verwachten de nationalist dus veel steun voor hun opvattingen over de voordelen van een homogene demos en hun inschattingen van de risico's van diversiteit voor nationale cohesie, identiteit en solidariteit, terwijl de andere vier typen organisaties zich relatief buitengesloten voelen in het nationale discours op dit issue. Deze redenering kan men ook omkeren; men zou kunnen verwachten dat de nationalist zich weinig thuis voelen in een sterk op mensenrechten en minderhedenrechten gericht geëuropeaniseerd debat over diversiteit en zich daarin juist als verliezers zullen zien.

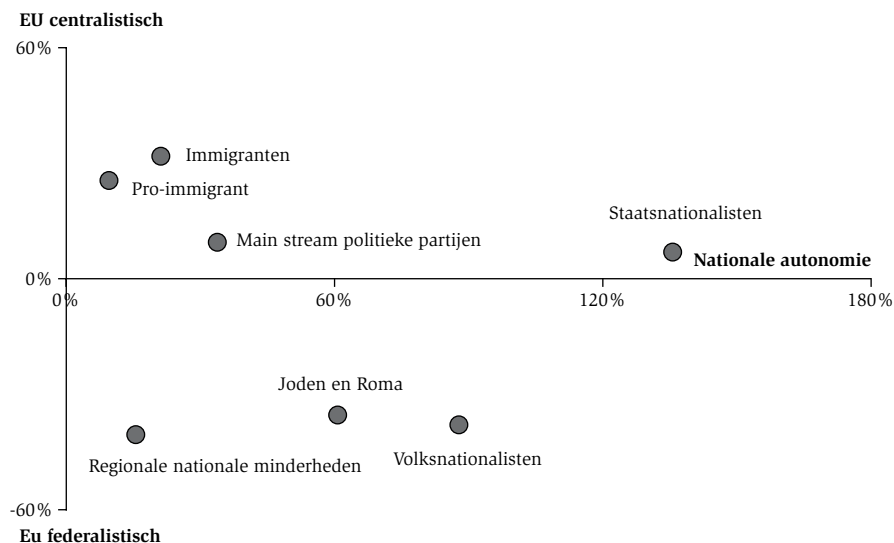
Bron: (Eurosphere Interview Database, vraag V2.7b, zie Van de Beek & Vermeulen forthcoming 2011).

Figuur 4. Zelfperceptie van de respondenten ten aanzien van de nationale steun of weerstand die zij verwachten in geval zij hun opvattingen over diversiteit, immigratie, integratie en minderheden publiekelijk uiten.¹¹

4.2 Voortgaande Europese integratie

De volgende stap is om na te gaan welke organisatietypen zichzelf zien als winnaar dan wel verliezer van Europese integratie. Om dat te doen kijken we eerst naar de voorkeuren die de verschillende organisatietypen hebben met betrekking

tot de toekomstige ontwikkeling van de EU. Om hier enig inzicht in te verschaffen is figuur 5 gemaakt. In deze figuur geeft de horizontale as een maat voor de voorkeur van organisaties voor nationale autonomie.¹² De verticale as geeft een maat voor de voorkeur van organisaties voor een centralistische, dan wel federalistische toekomstige ontwikkeling van de EU.¹³ Uiteraard overlappen deze twee schalen, omdat meer centralisatie van de EU minder autonomie voor de lidstaten kan impliceren. Toch zijn er (ten minste) twee dimensies nodig, omdat federalisering ook minder autonomie voor de lidstaten kan impliceren in het geval het meer autonomie voor de regio's betekent.

Bron: (Eurosphere Interview Database, vraag V3.1, zie Van de Beek & Vermeulen forthcoming 2011).

Figuur 5. Door de respondent gewenste toekomstige ontwikkeling van de EU; federalistisch, centralistisch of meer autonomie voor de lidstaten.¹⁴

Er zijn een aantal duidelijke verschillen tussen de verschillende organisatietypen. Staatsnationalisten zijn zoals verwacht kan worden het meest voor autonomie van de lidstaten. Onder staatsnationalistische organisaties is overigens wel enige diversiteit te bespeuren. De Oostenrijkse FPÖ is bijvoorbeeld sterk voor nationale autonomie, maar ziet toch ook een rol voor een confederale EU inzake grensoverschrijdende issues, terwijl de nationalistische Estse Onafhankelijkheidspartij voorstander is van onmiddellijke uittreding van Estland uit de EU (Lagerspetz 2010; Mokre 2010). Als we de staatsnationalistische organisaties vergelijken met de controlegroep van mainstream politieke partijen valt op dat de laatste slechts een matige voorkeur hebben voor nationale autonomie en daarbij ook nog eens naar centralisme neigen. In die zin lijkt het wantrouwen van veel staatsnationalistische organisaties dat het politieke *establishment* de nationale autonomie 'verkwanseld aan Europa' een reële voedingsbodemp te hebben.

De regionale nationale minderheden hebben in tegenstelling tot staatsnationalisten sterke federalistische voorkeuren en laten weinig ruimte voor autonomie van de lidstaten. Dit komt overeen met onze verwachting dat federalisering van Europa een machtsverschuiving teweeg kan brengen van de natiestaten naar de regio's die voor de regionale nationale minderheden meer autonomie zou kunnen opleveren. De volksnationalisten zitten tussen de staatsnationalisten en regionale nationale minderheden in. Dat is mogelijk te verklaren uit de gemengde gevoelens die ze koesteren voor de natiestaat. Enerzijds streven ze naar een nieuw te vormen, autonome en etnische homogene natiestaat die de demos en het territorium (Padania, Heel-Nederland) omvat waarmee zij zich identificeren. Anderzijds dienen daarvoor bestaande natiestaten te worden verzwakt of ontmanteld en Europees federalisme zou een manier kunnen zijn om dat te bewerkstelligen.

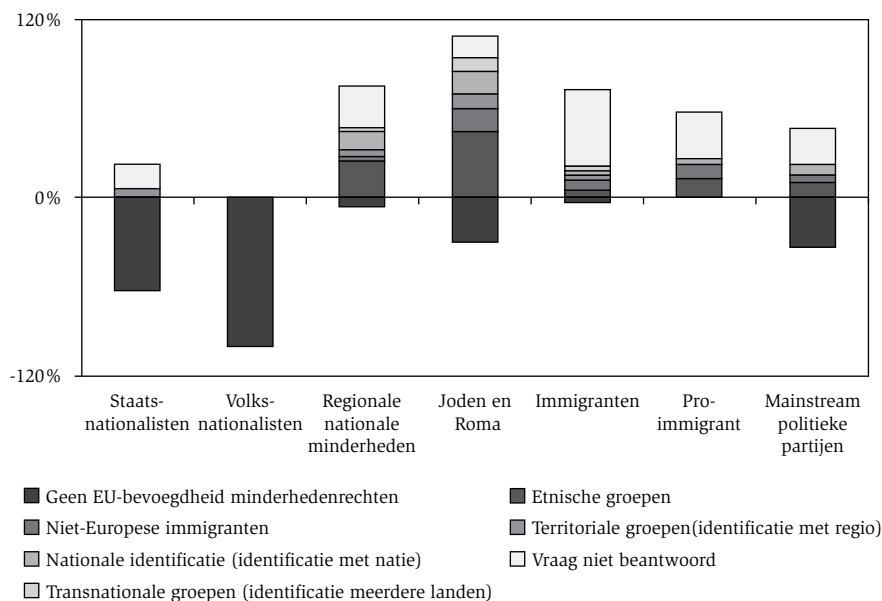
Organisaties van immigranten en pro-immigranten organisaties opteren in de meerderheid voor een centralistische toekomst van de EU. Een verklaring zou kunnen zijn dat een gecentraliseerde EU minderhedenrechten beter kan garanderen (zie de in 3. *a priori* geformuleerde verwachtingen). Een tweede verklaring zou kunnen zijn dat natiestaten een sterke neiging hebben om niet-ingezetenen uit te sluiten van demos, territorium en staat en dat men van de EU een meer insluitende houding verwacht, juist omdat een Europese demos zo zwak ontwikkeld is. Op beide verklaringen komen we hierna terug en we zullen ze moeten nuanceren.

Verassend is dat de organisaties van Joden en Roma, in tegenstelling tot wat in 3. werd aangenomen, behoorlijk sterk voorstander zijn van nationale autonomie. Dit zou verklaard kunnen worden uit het feit de respondenten behoren tot (de elite) van minderheden die vaak al vele generaties in een bepaald land leven en zich om die reden gewoon sterk identificeren met 'hun' natiestaat. Nog opvallender is dat de organisaties van Joden en Roma ten aanzien van de EU niet centralistisch zijn zoals in 3. *a priori* werd verondersteld, maar juist federalistisch.

Al met al lijkt het er op dat de staatsnationalisten zichzelf als de grote verliezers zien van Europese integratie. Dat proces creëert daarentegen voor de andere typen organisaties een nieuwe gelegenheidsstructuur die zich in twee richtingen zou kunnen ontwikkelen. Aan de ene kant federalisme dat de voorkeur heeft van de regionaal georiënteerde typen (volksnationalisten, regionale minderheden) en verassend genoeg ook van de Joden en Roma. Aan de andere kant centralisme dat de voorkeur heeft van de op immigranten gerichte organisaties. De mainstream politieke partijen nemen ten opzichte van de drie opties het meest een middenpositie in al zijn ze verassend weinig 'nationalistisch'.

De volgende kwestie is wat deze voorkeuren en zelfpercepties nu in de praktijk betekenen voor de onderzochte etnische geaffilieerde organisaties. Om dat te kunnen achterhalen kijken we naar twee verschillende interviewvragen uit het Eurosphere onderzoek. De eerste vraag heeft betrekking op het overdragen van

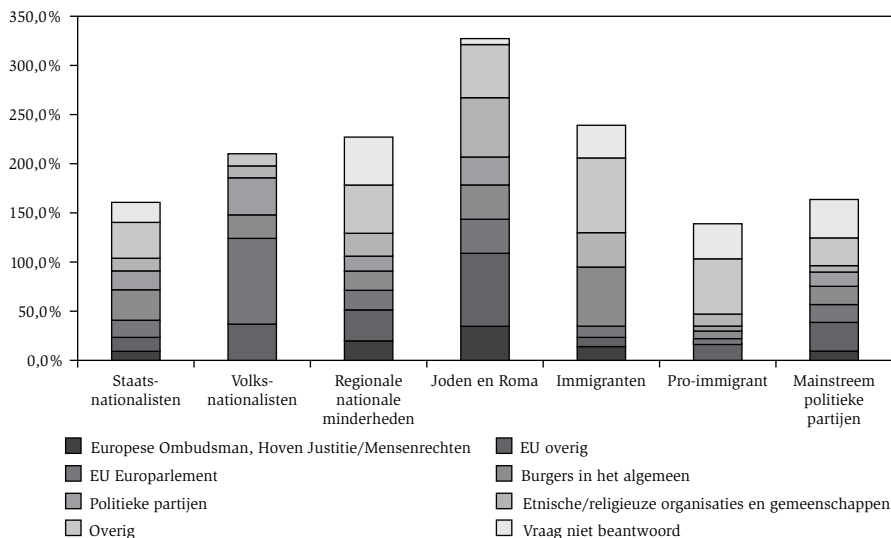
macht van de lidstaten naar de EU als het gaat om het toekennen van minderheidsrechten. Dat is een kwestie die alle typen organisaties vanwege hun etnische affiliaties direct aangaat. De antwoorden op deze vraag zijn weergegeven in figuur 6. We zien hier allereerst een categorisch 'nee' van de nationalisten. Andersom zijn de regionale nationale minderheden en vooral de Joden en Roma sterke voorstanders om op het gebied van minderhedenrechten competenties naar de EU te verschuiven. De overige typen zitten tussen deze uitersten in, waarbij de mainstream politieke partijen wederom het meest een middenpositie innemen in die zin dat voor- en tegenstanders elkaar bij hen het meest in evenwicht houden.

Bron: (Eurosphere Interview Database, vraag V3.5a, zie Van de Beek & Vermeulen forthcoming 2011).

Figuur 6. Voor welke groepen moet volgens de respondent de EU bevoegdheid krijgen om minderhedenrechten toe te kennen die niet door de lidstaten herroepen kunnen worden.¹⁵

Hoe zijn de preferenties van de verschillende typen te verklaren? Om te beginnen is het duidelijk 'nee' van de nationalistische typen in lijn met hun sterke voorkeur voor nationale autonomie en hun weinig inclusieve notie van diversiteit. De sterke voorkeuren van de Joden en Roma zijn te verklaren uit het feit dat ze (zie 3.) bijzonder slechte historische ervaringen hebben met de natiestaat op het terrein van de bescherming van de rechten van minderheden en de hoop dat overdracht naar het EU niveau (dat uitblinkt in een rechtstatelijk en mensenrechtelijk discours) op dit punt meer garanties biedt. Met betrekking tot de regionale nationale minderheden kan de neiging om zeggenschap over minderhedenrechten naar het EU niveau te verschuiven op vergelijkbare wijze verklaard worden uit het feit dat de EU nieuwe minderhedenrechten kan toekennen of bestaande rechten kan afdwingen, terwijl de kosten daarvan (denk aan meertalig onderwijs of conflicten met gevestigde belangen) bij de lidstaten gelegd kunnen worden.

Bron: (Eurosphere Interview Database, vraag V5.10, zie Van de Beek & Vermeulen forthcoming 2011).

Figuur 7. Welke actoren wil de respondent met zijn activiteiten bereiken.¹⁶

Wat echter lastiger te verklaren is dat zowel de organisaties van de regionale nationale minderheden als ook de organisaties van Joden en Roma een duidelijke *federalistische* oriëntatie (zie figuur 5) combineren met een sterke neiging om macht naar het centrale EU-niveau te verschuiven. En nog opmerkelijker: waarom de organisaties die zich met migranten identificeren en sterke *centralistische* voorkeuren hebben ten aanzien van de EU (zie figuur 5) zo weinig enthousiast zijn om de EU zeggenschap te geven over minderhedenrechten. Deze observatie wordt nog versterkt als we kijken naar een andere interviewvraag, die betrekking heeft op de actoren waarop de organisaties hun activiteiten richten (zie figuur 7). Het gaat ons daarbij primair om de relatieve mate waarin organisaties zeggen EU-instituties te willen bereiken zoals het Europees Parlement, de Europese Commissie, Europese gerechtshoven en andere instituties die onderdeel uitmaken van de EU. Wederom blijken met name de *federalistisch* georiënteerde organisaties – volksnationalisten, regionale minderheden en met name Joden en Roma – het sterkst gericht te zijn op beïnvloeding van EU-instituties, meer zelfs dan de mainstream politieke partijen. Bij de regionale nationale minderheden en de Joden en Roma zien we relatief hoge scores als het gaat om het beïnvloeden van instanties als de Hof van Justitie van de Europese Unie, de Europese Ombudsman en het Europese Hof van de Rechten van de Mens. Dat bevestigt nogmaals de bij figuur 6 gedane observatie dat deze twee typen belang hebben bij de EU als beschermer van minderhedenrechten. Merk op dat het beeld bij de volksnationalisten vooral wordt bepaald door hun sterke gerichtheid op het Europees Parlement. Verrassend genoeg melden de organisaties die zich op immigranten richten en wat de EU betreft *centralistisch* georiënteerd zijn weinig neiging om zich op EU-instituties te rich-

ten, zelfs nog minder dan de staatsnationalistische organisaties. Dit is een nogal raadselachtige tegenstrijdigheid en er is meer onderzoek nodig om daar licht op te werpen.

5. Conclusies

We brengen in herinnering dat we een antwoord willen geven op de volgende onderzoeksvraag:

(a) Welke relatie heeft elke type organisatie tot de natiestaat (b) hoe werkt die relatie door in de mate waarin deze organisaties zichzelf als winnaars dan wel verliezers van Europese integratie en toenemende diversiteit zien en (c) in hoeverre is er onderlinge samenhang tussen deze zelfpercepties?

We zullen nu per deelvraag een antwoord formuleren op basis van het hierboven bijeengebrachte materiaal. Om te beginnen gaan we na welke relatie elk type organisatie heeft met de natiestaat (deelvraag a), voor een deel een samenvatting van onze *a priori* verwachtingen. Wat betreft *staatsnationalisten* is die situatie het minst gecompliceerd; er is sprake van een vrij eenduidige identificatie met de bestaande demos, territorium en staat. Voor alle andere typen organisaties ligt die verhouding met de natiestaat veel ingewikkelder. *Volksnationalisten* delen wel het nationalisme van staatsnationalisten, maar bij hen zien we een volledige omarming van het *concept* van de natiestaat; ze koesteren een wens om een nieuwe natiestaat te vormen waarbij demos, staat en territorium volledig samenvallen en dat brengt hen in conflict met bestaande natiestaten. Organisaties van *regionale nationale minderheden* leggen net als volksnationalisten een claim op een deel van het territorium van de natiestaten waarin hun regio zich bevind. Ook zij hebben een moeizame relatie met de natiestaat die hun rechten (zoals taal of regionale autonomie) niet altijd (volledig) erkent. In de regel streven ze naar meer autonomie, maar ze neigen er naar om dat binnen bestaande natiestaten te doen. Een ander verschil met volksnationalisten is dat zij er naar neigen om zichzelf geneste identiteiten toestaan, wat gelijktijdige identificatie mogelijk maakt met de demos van zowel de natiestaat en/of Europa als de regionale minderheid. De verhouding tot de natiestaat van organisaties van *Joden en Roma* verschilt ten opzichte van regionale nationale minderheden omdat ze juist geen territoriale claims hebben, maar komt overeen wat betreft een gedeeltelijke identificatie met de demos van 'hun' natiestaat waar ze veelal al sinds generaties wonen. Tegelijkertijd is de relatie met de natiestaat historisch nog veel meer belast als bij de regionale nationale minderheden het geval is en wantrouwen ze de natiestaat als het gaat om het beschermen van de rechten van minderheden. Bij organisaties van en voor *immigranten* zien we een overeenkomst met organisaties van Joden en Roma in die zin dat de groepen waarmee ze zich identificeren allemaal diffuus verspreid zijn

over de territoria van natiestaten, maar de positie van immigranten ten opzichte van demos en staat (veel immigranten zijn geen staatsburger) is het zwakst van alle groepen. De *pro-immigranten* organisaties nemen over het algemeen een veel sterkere positie in binnen de natiestaat (de leden zijn per definitie overwegend geboren staatsburgers), maar wijzen tegelijkertijd nationalisme af, mede omdat het immigranten uitsluit van demos, territorium en staat van de natiestaat.

De volgende vraag betreft hoe de verhouding tot de natiestaat van deze organisaties doorwerkt in de mate waarin zij zichzelf als winnaars dan wel verliezers van Europese integratie en toenemende diversiteit zien (deelvraag b). Allereerst blijkt dat staatsnationalisten en volksnationalisten zich beiden als verliezers van toenemende diversiteit beschouwen, precies om de *a priori* veronderstelde redenen: aantasting van nationale eenheid, solidariteit en identiteit. De andere typen organisaties, inclusief de mainstream politieke partijen, zien toenemende diversiteit juist als positief, waarbij afnemende homogeniteit en een minder rigide nationale identiteit juist als voordelen worden genoemd. Dat ook regionale nationale minderheden deze mening zijn toegedaan, nuanceert de hypothese dat groepen met een sterke territoriale binding zich als verliezers van toenemende diversiteit zien. Kennelijk is territoriale binding alleen onvoldoende voorwaarde om zich als verliezer van toenemende diversiteit te zien en draait het om een sterke identificatie met territorium én demos van een natie. Overigens beschouwen de nationalistische typen zich in het *nationale* debat juist als winnaars in die zin dat zij brede steun van de bevolking verwachten, dit in tegenstelling tot de andere typen.

Wat betreft de zelfperceptie met betrekking tot Europese integratie is de situatie wat complexer. Allereerst kunnen er als gevolg van toenemende Europese integratie twee ideaaltypische veranderingen in de Gelegenheidsstructuur optreden, namelijk een ontwikkeling in centralistische dan wel federalistische richting. Tegenover deze twee ontwikkelingspaden staat een beweging richting meer nationale autonomie en daarvan zijn de staatsnationalisten weinig verassend de meest uitgesproken voorstanders. We kunnen daarom veilig stellen dat zij ook de grote verliezers van Europese integratie zijn.

Het bepalen van de winnaars van Europese integratie is echter minder eenduidig. De organisaties die zich met immigranten bezighouden zijn voorstander van een centralistische EU, maar tonen weinig belangstelling voor het beïnvloeden van EU-instituties of het overdragen van zeggenschap over minderhedenrechten naar het Europese niveau. Kennelijk is hun belang bij Europese integratie in dit opzicht toch beperkt, ondanks de aanwezigheid van migrantenkoepelorganisaties in Brussel. Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat de EU zich inzake immigratie van buiten de EU op een even uitsluitende wijze gedraagt als veel natiestaten. In die verklaring hebben deze organisaties dus niet zoveel te winnen bij Europese integratie. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat

de internationale organisatiegraad van immigrantenorganisaties (nu nog) relatief laag is, deels vanwege een veelal lage sociaaleconomische status, deels omdat immigranten – anders dan bijvoorbeeld nationale minderheden – gewoon nog niet zo lang in Europa zijn. Als die verklaring hout snijdt zou het op termijn zo kunnen zijn dat immigrantenorganisaties meer belang gaan krijgen bij Europese integratie en zullen ze zichzelf mogelijk ook meer als winnaars gaan zien.

Bij de organisaties van Joden en Roma en van regionale nationale minderheden zien we juist dat ze veel belangstelling tonen voor het beïnvloeden van EU-instituties en groot voorstander zijn van het overdragen van zeggenschap over minderhedenrechten naar het Europese niveau. De meest voor de hand liggende verklaring is dat zij de EU als beschermer zien van minderhedenrechten en dus op dit punt veel te winnen hebben bij Europese integratie. De situatie is echter nog iets complexer, omdat regionale nationale minderheden en volksnationalisten een federaal Europa veelal zien als middel om de positie van ‘hun’ regio ten opzichte van de natiestaat te versterken. Men zou dus kunnen stellen dat de regionale nationale minderheden en de Joden en Roma zichzelf het meest als winnaars van Europese integratie zien op enige afstand gevolgd door de volksnationalisten. Of in meer abstracte termen gesteld: groepen die zich sterk met de natiestaat vereenzelvigen zien zich als verliezer van Europese integratie en groepen die zich met regio’s vereenzelvigen en/of verwachten dat hun (minderheden)rechten in de EU beter gewaarborgd zijn dan bij de natiestaat zien zichzelf als winnaars van Europese integratie.

Over de samenhang van de zelfpercepties het volgende. Allereerst is er *in abstracto* een samenhang tussen toenemende diversiteit en voortgaande Europese integratie. Men kan immigratie zien als een bron van toenemende *interne* diversiteit voor de natie. Europese integratie kan men op een bepaalde manier zien als een bron voor toenemende *externe* diversiteit, in die zin dat de natie deel wordt van een groter etnisch en ook nationaal heterogeen politiek verband. Voor nationalisten die hechten aan identificatie met het territorium en de demos van een eenduidige en homogene natie kunnen beide ontwikkelingen op vergelijkbare wijze een bedreiging inhouden. Andersom kunnen toenemende interne en externe diversiteit voor minderheden zoals immigranten die zich buitengesloten voelen uit de demos van de natie juist heel bevrijdend werken. In die zin zouden beide zelfpercepties samen kunnen hangen. Toch gaat deze samenhang niet in algemene zin op omdat er ook groepen (volksnationalisten, regionale nationale minderheden) zijn die zich met een natie identificeren die *niet* samenvalt met een bestaande natiestaat en daarom juist voordeel zien in een federalistische EU.

Merk verder op dat wat betreft de regionale nationale minderheden een verband tussen de zelfpercepties aangaande diversiteit en Europeanisering wellicht vrij direct aanwezig is. Zoals eerder gezegd heeft de perceptie dat ze wel eens winnaars zouden kunnen worden van een (federalistisch gerichte) Europese integratie een

aantal organisaties van nationale minderheden afgebracht van een meer nationalistisch discours en op het spoor gezet van een discours waarin geneste identiteiten en autonomie binnen bestaande natiestaten en EU-verband als begaanbare route wordt gezien. In een dergelijk discours wordt diversiteit veel positiever gewaardeerd dan in een nationalistisch discours. Toch moet men dat nieuwe discours kritisch bezien; voor een deel maken organisaties van regionale nationale minderheden die zich sterk een natie voelen (zoals de Catalanen) zich wel degelijk zorgen om de effecten van immigratie op de taal, cultuur en eenheid van die natie.

Al met al is de onderzoeksvraag hiermee afdoende beantwoord. We begonnen met twee hypothesen. De eerste hypothese was dat (organisaties van) groepen met een sterke territoriale binding zichzelf als verliezers zien van toenemende diversiteit en vice versa. Het blijkt dat die hypothese genuanceerd moet worden, omdat er bij regionale nationale minderheden, maar bijvoorbeeld ook bij mainstream politieke partijen, zeker sprake is van territoriale binding, terwijl zij zich niet als verliezers zien. Kernverschil is dat respondenten van deze organisaties een geneste identificatie met de demos hebben (ik hoor bij Barcelona, Catalonia, Spanje, Europa) terwijl de nationalisten een exclusieve identificatie met 'hun' demos hebben. De tweede hypothese was dat (organisaties van) groepen met een sterke positie in de nationale gelegenheidsstructuur zichzelf zien als verliezers van Europese integratie en vice versa. Ook deze hypothese behoeft herziening. Zowel de staatsnationalisten als de mainstream politieke partijen hebben nationaal een redelijk sterke positie, maar alleen de eersten zien zichzelf als verliezer. Bij groepen die nationaal een zwakke positie hebben zien we eveneens dat alleen groepen met territoriale binding en/of nationale minderheden zichzelf als winnaars van Europese integratie zien, mits de EU federalistisch wordt en/of zeggenschap krijgt over minderhedenrechten. Bij immigranten, de groep die nationaal waarschijnlijk het zwakst staat, zien we een lauwe reactie op de EU, kennelijk omdat er voor hen in Brussel 'minder te halen valt'.

Toch blijven er enkele puzzels over die nopen tot nader onderzoek. Ten eerste is het opmerkelijk dat Joden en Roma aan de ene kant niet-territoriaal gebonden minderheden zijn, maar toch een territoriale (want federalistische) visie op Europa hebben. Verder is het moeilijk te verklaren waarom de federalistisch georiënteerde organisaties van regionale nationale minderheden en Joden en Roma zich centralistisch gedragen als het gaat om de overdracht van zeggenschap over minderhedenrechten naar de EU. Omgekeerd is opmerkelijk dat de centralistisch georiënteerde immigranten en pro-migratie organisaties juist op dit punt weinig enthousiast zijn en zich weinig centralistisch opstellen. Het is bovendien niet afdoende duidelijk waarom Joden en Roma en regionale nationale minderheden de EU veel meer als beschermer van minderhedenrechten zien dan immigranten. Ten slotte is het interessant om te zien dat juist de staatsnationalistische organisaties die zich in beide debatten als potentiële verliezers zien, precies de organisaties zijn die het gevoel hebben dat zij in sterke mate door de meerder-

heid van de bevolking worden gesteund, terwijl organisaties die zich als potentiële winnaars zien dat gevoel niet hebben. Hier ligt waarschijnlijk deels ook een verklaring waarom Europese samenwerking en toenemende diversiteit als gevolg van immigratie in veel Europese landen tot zulke heftige reacties hebben geleid; een groot deel van de bevolking percipieert zichzelf in deze debatten kennelijk ook als een potentieel verliezer.

NOTEN

1. Met etniseren bedoelen we het mobiliseren van (latente) communale identiteiten.
2. Koopmans noemt enkele uitzonderingen, o.a. wetenschappers.
3. Merk op dat hier sprake is van een paradox; de mensen die zich als economisch verliezer van de EU beschouwen zijn relatief vaak rechts georiënteerd, terwijl men zou verwachten dat deze overwegend laagopgeleide mensen hun rechten en positie betere beschermd zouden wanen aan de linkerkant van het politieke spectrum. Toch lijkt dit echter een schijnbare tegenstrijdigheid te zijn, omdat de links-rechts tegenstelling in toenemende mate twee dimensies kent, één dimensie die verband houdt met de mate van herverdeling en één dimensie die verband houdt met de mate van nationale identificatie (verg. Van de Beek 2010: 204; Van der Brug 2007: 14-15). Zo bezien is er geen lineair politiek spectrum, maar een politiek veld met vier kwadranten. De groep die in Europese integratie en toenemende diversiteit een bedreiging ziet zou dan overwegend links moeten zijn op de dimensie herverdeling – deels ook omdat immigratie en herverdeling moeilijk samengaan (Van de Beek 2010) – en overwegend rechts op de dimensie nationale identiteit. Een dergelijke positie wordt in Nederland bijvoorbeeld ingenomen door de Partij voor de Vrijheid (PVV) van Geert Wilders. Wilders was oorspronkelijk een rechtse liberaal en bleef dat ook op het terrein van immigratie, maar op het terrein van herverdeling is de PVV nu conservatief links te noemen en de EU-sceptische houding van de PVV is ook ver verwijderd van elk liberaal ideaal van vrij verkeer van personen, diensten en goederen. Tot slot past ook het profiel van de PVV kiezer opvallend goed in het profiel dat Fligstein schetst van de ‘verliezer van Europese integratie’: relatief vaak lager opgeleid, ouder, man en met rechtse opvattingen over nationale identiteit en soevereiniteit (verg. Hooghuis & Bank 2009).
4. De term ‘nationale minderheid’ is enigszins onduidelijke term. De *International Covenant on Civil and Political Rights* spreekt van “ethnic, religious or linguistic minorities” zonder verder te specificeren wat dat precies inhoudt. Op vergelijkbare wijze gebruikt de *European Convention on Human Rights* de term ‘national minority’ zonder verdere specificatie. Zelfs de *Framework Convention for the Protection of National Minorities* definieert de term ‘national minority’ niet en laat nadere invulling over aan de participerende landen.
5. België, Bulgarije, Denemarken, Duitsland, Estland, Finland, Frankrijk, Hongarije, Italië, Nederland, Noorwegen, Oostenrijk, Spanje, Tsjechië, Turkije en het Verenigd Koninkrijk.

6. Daarnaast zijn in het Eurosphere-project ook mediaorganisaties onderzocht, maar deze hebben we uit de actor selectie gelaten.
7. Voor meer uitleg zie: (Van de Beek *et al.* 2010: i-xix).
8. Een lijst met alle geselecteerde organisaties is desgewenst op te vragen bij de auteurs.
9. Percentage van de respondenten per organisatietype dat als antwoord op de vragen *Is diversiteit een voordeel voor de samenleving?* en *Is diversiteit een nadeel voor de samenleving?* een antwoord in een bepaalde categorie geeft. Omdat de respondent voor beide vragen meer dan één antwoordcategorie kon noemen, tellen de antwoorden soms op tot meer dan 100%. De antwoorden waarin diversiteit als voordeel wordt genoemd zijn per organisatietype geaggregeerd en als positief geteld. De antwoorden waarin diversiteit als nadeel wordt genoemd zijn per organisatietype geaggregeerd en als negatief geteld.
10. Percentage van de respondenten per organisatietype dat als antwoord op de vraag *Welke groepen zijn vandaag de dag relevant om een diverse samenleving te definiëren?* (identificatie met) bepaalde groepen noemden. Omdat de respondent meer dan één antwoordcategorie kon noemen, tellen de antwoorden op tot meer dan 100%.
11. Percentage van de respondenten per organisatietype dat aangeeft weerstand of steun te verwachten ten aanzien van hun opvattingen over immigratie, integratie, de positie van minderheden.
12. Deze waarde is verkregen door een gewogen som te nemen van de percentages van de antwoordcategorieën 'Meer autonomie voor de lidstaten, maar dan (alleen) op bepaalde beleidsterreinen' (gewicht = 1) plus 'Meer autonomie voor de lidstaten' (gewicht = 2) (Van de Beek & Vermeulen forthcoming 2011).
13. Deze waarde is verkregen door een gewogen som te nemen van de percentages van de antwoordcategorieën 'Meer centralisering, maar dan (alleen) op bepaalde beleidsterreinen' (gewicht = 1) plus 'Meer centralisering' (gewicht = 2) plus 'Meer federalisering' (gewicht = -2) (Van de Beek & Vermeulen forthcoming 2011).
14. Percentage van de respondenten per organisatietype dat als antwoord op de vraag *In welke richting dient de EU zich in de toekomst te ontwikkelen?* een centralistische, federalistische of nationalistische voorkeur uitsprak. Hierbij zijn de antwoorden geaggregeerd in twee dimensies: Antwoordcategorieën die overeenstemmen met nationalistische voorkeuren zijn geaggregeerd en langs de horizontale as uitgezet. Antwoorden die overeenstemmen met centralistische en federalistische voorkeuren zijn geaggregeerd en langs de verticale as uitgezet, waarbij de centralistische antwoorden positief geteld zijn en de federalistische antwoorden negatief geteld zijn. Omdat de respondent meer dan één antwoordcategorie kon noemen, tellen de antwoorden soms op tot meer dan 100%.
15. Percentage van de respondenten per organisatietype dat als antwoord op de vraag *Met betrekking tot welke groepen zou de EU over de bevoegdheid moeten beschikken om minderhedenrechten toe te kennen die niet door de lidstaten herroepen kunnen worden?* een bepaalde categorie minderheidsgroepen noemt. De antwoorden zijn geaggregeerd, waarbij de antwoordcategorie 'Geen EU-bevoegdheid minderhedenrechten' als negatief is geteld. Omdat de respondent meer dan één antwoordcategorie kon noemen, tellen de antwoorden soms op tot meer dan 100%.

16. Percentage van de respondenten per organisatietype dat op de vraag *Welke actoren (op alle niveaus) wilt u bereiken met uw activiteiten?* bepaalde categorieën actoren noemt. De antwoorden zijn geaggregeerd. Omdat de respondent meer dan één antwoordcategorie kon noemen, tellen de antwoorden op tot meer dan 100%.

BIBLIOGRAFIE

- Álvarez, A., A. Arribas, N. García, S. Gil & B. De la Fuente (2010). *Diversity and the European Public Sphere: The Case of the Spain*. Eurosphere Country Reports, Online Country Report No. 11, 2010; Retrieved 01-09-2011 from: <http://eurospheres.org/files/2010/06/Spain.pdf> ISSN 1890-5986.
- Anderson, B. (1995). *Verbeelde Gemeenschappen: Bespiegelingen over de oorsprong en de verspreiding van het nationalisme*. Amsterdam: Jan Mets.
- Bauböck, R. (2002). Farewell to Multiculturalism? Sharing Values and Identities in Societies of Immigration. *Journal of International Migration and Integration*, 3, 1-16.
- Boos, V. (2005). *Bypassing Regional Identity: A Study of Identifications and Interests in Scottish and Catalan Press Ccommentary on European Integration, 1973-1993*. (EUI PhD theses series) Florence: European University Institute.
- Coen, D. (2007). Empirical and Theoretical Studies in EU Lobbying. *Journal of European Public Policy*, 14, 333-345.
- De Vreese, C. H. (2007). The EU as a Public Sphere, *Living Reviews in European Governance*.
- Esmark, A. (2007). The Europeanization of Public Spheres in C. Vreese & H. Schmitt (Eds.), *A European Public Sphere: How Much of it Do We Have and How Much Do We Need?* (pp. 329-362). (Connex Report Series, Volume 2), Mannheim: CONNEX.
- Faist, T. (2004). Towards a Political Sociology of Transnationalization. The State of the Art in Migration Research. *European Journal of Sociology*, 45, 331-366.
- Fligstein, N. (2008). *Euroclash: The EU, European Identity, and the Future of Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Geddes, A. (2000). Lobbying for Migrant Inclusion in the European Union: New Opportunities for Transnational Advocacy? *Journal of European Public Policy*, 7, 632-649.
- Greenwood, J. (2003). *Interest Representation in the European Union*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Hepburn, E. (2007). *The New Politics of Autonomy. Territorial Strategies and the uses of European Integration by Political Parties in Scotland, Bavaria and Sardinia 1979-2005*. (EUI PhD theses series) Florence: European University Institute.
- Hooghuis, M. & M. Bank (2009). *De PVV-stemmer: profiel, achtergrond en motieven*. Synovat, project 9122, 25 september 2009, onderzoek in opdracht van NRC-Handelsblad, Retrieved 01-09-2011 from: http://vorige.nrc.nl/multimedia/archive/00251/91221_rap_v_1_01_251044a.pdf.
- Koopmans, R. (2007). Who Inhabits the European Public Sphere? Winners and Losers, Supporters and Opponents in Europeanised Political Debates. *European Journal of Political Research*, 46, 183-210.

- Koopmans, R. (2010). Winners and Losers, Supporters and Opponents of Europeanized Public Debates (pp. 97-121) in R. Koopmans & P. Statham (Eds.), *The Making of a European Public Sphere*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Koopmans, R., J. Erbe & M.F. Meyer (2010). The Europeanization of Public Spheres: Comparisons across Issues, Time, and Countries (pp. 63-96) in R. Koopmans & P. Statham (Eds.), *The Making of a European Public Sphere*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Lagerspetz, M. (2010). *Diversity and the European Public Sphere: The Case of the Estonia*. Eurosphere Country Reports, Online Country Report No. 9, 2010: Retrieved 02-09-2011 from <http://eurospheres.org/files/2010/06/Estonia.pdf> ISSN 1890-5986.
- Lucassen, L. (2005). *The Immigrant Threat: The Integration of Old and New Migrants in Western Europe since 1850*. Urbana: University of Illinois Press.
- Mackevics, K. (2010). *Diversity and the European Public Sphere: The Case of Germany*. Eurosphere Country Reports, Online Country Report No. 8, 2010: Retrieved 01-09-2011 from: <http://eurospheres.org/files/2010/06/Germany.pdf> ISSN 1890-5986.
- Mokre, M. (2010). *Diversity and the European Public Sphere: The Case of Austria*. Eurosphere Country Reports, Online Country Report No. 11, 2010: Retrieved 01-09-2011 from: <http://eurospheres.org/files/2010/06/Austria.pdf> ISSN 1890-5986.
- Sciortino, G. (2010). *Diversity and the European Public Sphere: The Case of Italy*. Eurosphere Country Reports, Online Country Report No. 13, 2010: Retrieved 01-09-2011 from: <http://eurospheres.org/files/2010/06/Italy.pdf> ISSN 1890-5986.
- Van de Beek, J.H. (2010). *Kennis, Macht en Moraal: De productie van wetenschappelijke kennis over de economische effecten van migratie naar Nederland, 1960-2005*. (Thesis, University of Amsterdam), Amsterdam: Amsterdam University Press/Vossiuspers.
- Van de Beek, J.H., S.A. van de Mortel & S. Van Hees (2010). *Diversity and the European Public Sphere: The Case of the Netherlands* Eurosphere Country Reports, Online Country Report No. 3, 2010: Retrieved 01-09-2011 from: <http://eurospheres.org/files/2010/06/Netherlands.pdf> ISSN 1890-5986.
- Van de Beek, J.H. & F. Vermeulen (forthcoming 2011). *Minorities, the European Polity and a Nascent European Public Sphere*. Eurosphere Work Group Reports, Work Package 6.1.
- Van der Brug, W. (2007). *Een crisis van de partijdemocratie?* (Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Algemene Politicologie in het bijzonder politieke processen en politiek gedrag aan de Universiteit van Amsterdam op woensdag 28 november 2007 door Wouter van der Brug), Amsterdam: Vossiuspers UvA.